

ARUZGA XOS FONETIK HODISALARNING BAYTLARDA QO‘LLASH (AZL VA VASL HODISALARI MISOLIDA)

*Kuvatova Nafisa Zayerjonovna
SamDChTI akademik litseyi ona
tili va adabiyot fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada mumtoz adabiyotimizda keng qo‘llanadigan aruz vaznida uchraydigan fonetik hodisalarning baytlar tarkibida aks etish mustaqil yondashuv asosida bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: mumtoz adabiyot, aruz ilmi, fonetik hodisalar, azl, chetlatish, cho‘ziq hijo, qisqa hijo, vasl, qator undosh.

Mumtoz adabiyotimizda qo‘llanadigan aruz vaznida aruzni o‘rganish uchun nihoyatda ahamiyatli bo‘lgan ayrim masalalar bor. Ulardan biri aruzga xos fonetik hodisalar yoki tovush o‘zgarishlari deb ataladi. Bu hodisalarni o‘rganmay, mashqlarda mustahkamlamay turib aruz vazni go‘zalliklaridan bahramand bo‘lishning imkoni yo‘q. Birgina hodisani payqamay qolib bayt vaznini chiqarolmay xunob bo‘lish hech gap emas. Ushbu mavzu doirasida turkiy aruz uchun muhim bo‘lgan fonetik hodisalarni ko‘rib o‘tamiz.

Azl – arabcha so‘zdan olingan bo‘lib, “chetlatish” ma’nosini anglatadi. Aruzda atama sifatida adabiy tilda cho‘ziq o‘qiluvchi unlilarning she’riy asarlarda vazn talabiga ko‘ra qisqa unli tarzida o‘qilishini ifodalaydi. Masalan, Navoiyning Navoiy, istama eldin junun ilojinkim,

Bu telbalik aro yo‘q ul paridin o‘zga kishing. baytida aro so‘zi tarkibidagi “o” unlisi adabiy tilda cho‘ziq talaffuz qilinadi. Ammo vazn talabi bilan baytda uni qisqa talaffuz qilamiz. Chunki bayt vazni shuni talab etadi. Bu kabi holatlar, ayniqsa, o‘ynoqi vaznlarga tushadigan baytlarda uchraydi. Bunga Lutfiy, Gadoiy ijodidan misollar keltirish mumkin:

Gar husnunga ko‘nglim nigoron bo‘ldi, ne bo‘ldi?

Oshufta-yu rasvoyi jahon bo‘ldi, ne bo‘ldi?

Baytdagi nigoron so‘zining ikkinchi bo‘g‘inidagi “o” unlisi adabiy tilda cho‘zib aytilsa-da, baytda vazn talabiga ko‘ra qisqa talaffuz etiladi. Bu nigoron so‘zining bu hijosi doimo qisqa talaffuz etiladi, degani emas. Fonetik hodisalar faqatgina ma’lum baytlar tahlili jarayonida yuzaga kelib, faqat shu bayt uchun xos bo‘ladi. Nigoron so‘zining mazkur hijosi 100dan 99,9% cho‘ziq talaffuz etiladi va cho‘ziq hijo bo‘lib keladi.

Vasl – arabcha, ulanish, birikish, yetishish ma’nolarini beradi. Atama sifatida aruz tizimi asosida yaratilgan she’riy asarlarni ifodali o‘qish jarayonida vazn talabi

bilan ayrim yopiq hijolar oxiridagi undoshni undan keyingi unli bilan boshlangan hijoga qo'shib talaffuz etish hodisasi. Baytda vasl hodisasi inobatga olinmasa, ohang va vaznga jiddiy putur yetadi. Fonetik hodisalar ichida eng ko'p qo'llaniladigani vasl hodisasi hisoblanadi.

Zulfin ochqonda zanax chohiga tushgay ming ko'ngul,

Qo'ymasa ul choh uza ruxsori sham'in yorutub.

bayti vaznga mos, ifodali o'qilishi uchun "zulfin" so'zining "fin" hijosi oxiridagi "n" undoshini undan keyin turgan "ochqonda" so'zidagi "och" hijosiga ulab, "noch" tarzida talaffuz etish lozim. Aks holda, qisqa hijo o'rnida turgan "fin" hijosi cho'ziq hijo hosil qiladi. Bu esa vaznning buzulishiga olib keladi. Vasl hodisasini misra o'rtasida kelgan qo'sh undoshli hijolarda uchrashini ham ko'plab kuzatish mumkin. Masalan, Navoiyning

Hajr aro sargashtamen andoqki, to tutqum qaror

Ish siqilmoqdur, bori olam boshimga aylanib.

baytida vazn va ohang talabi bilan "hajr" so'zining oxiridagi "r" undoshini undan keyin turgan "aro" so'zidagi "a" hijosiga ulab, "ra" tarzida talaffuz etiladi. Aks holda, cho'ziq hijo o'rnida turgan "hajr" hijosi o'ta cho'ziq hijo hosil qiladi, misra o'rtasida kelganligi uchun uni ikki hijoga teng deb hisoblashga to'g'ri keladi. Bu esa bayt vaznining buzulishiga sabab bo'ladi.

Vasli ho – vaslning bir ko'rinishi bo'lib, aruz tizimida yaratilgan she'riy misralardagi ayrim yopiq hijolarning oxirgi undoshini vazn taqozosi bilan o'zidan keying turgan va "h" undoshi bilan boshlanuvchi hijoga qo'shib o'qish hodisasi. Bu hodisa yuz berganda "h" undoshi tushib qoladi, masalan:

Bo'ldi taajjub qiziq hangomalar,

Arz etayin emdi yozib nomalar.

baytidagi "qiziq" so'zi oxiridagi "q" undoshi o'zidan keying "han" hijosiga qo'shib talaffuz etiladi. Bu jarayonda "han" dagi "h" tushib qoladiva "q" "g'" ga aylanib "g'an" (qizi-g'angomalar) tarzida talaffuz etiladi. Yoki, Mashrab qalamiga mansub

Ko`zima ko`rinur mani dilbarim har qayonada,

Ishqini yor ayladim o`zuma bu zamonada.

baytida ham vasli honi uchratishimiz mumkin. "dilbarim" so'zi oxiridagi "m" undoshi o'zidan keying "har" hijosiga qo'shib talaffuz etiladi. Bujarayonda "har" dagi "h" tushib qoladi va hijo "mam" tarzidatalaffuzetiladi. Ushbu vasli ho hodisasi kamdan kam uchrasa-da, o'zbekshe'riyatidamavjud. Xususan, xalq og'zaki ijodi ta'sirida yaratilgan "turkona" deb ataluvchi sodda uslubda ijod qiluvchi shoirlar she'rlarida uchraydi.

Alisher Navoiy:

Sovug' ohimdin yorug'liq oz, vale ko'p tiyralik, Qishda ul yanglig'ki, tun bo'lg'ay uzun, kun qisqorib.

Baytda "sovug'" so'zidagi birinchi va ikkinchi hijolar ham cho'ziq hijo sanaladi, ammo ikkinchi misradagi "qishda" so'zining ikkinchi hijosi qisqa hijo, shuning ucnun ham "vug'" hijosini "vu" shaklida o'qib, g' undoshini "ohimdan" so'ziga qo'shib, "g'o-him-dan" tarzida o'qiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, baytlarda uchraydigan fonetik hodisalarning barchasi baytning jozibadorligi, o'quvchiga tushunarli shaklda yetib borishi uchun xizmat qiladi. Vazndan chetga chiqish holatlari yuz bergan o'rinlarda vazn talabidan kelib chiqqan holda bu hodisalarni amalda qo'llash baytning badiiy qiymatini yanada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR

1. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
2. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
3. Аъзамов А. Аруз. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006.
4. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
5. Болтабоев Ҳ. "Рисолаи аруз" ва аруз ҳақида / Мумтоз сўзқадри.– Т.: Адабиёт ва санъат, 2004.